

CİZRELİZÂDE RÂİF EFENDİ’NİN KÜRT-ERMENİ OLAYLARI HAKKINDA SADÂRETE İLETTİĞİ LÂYİHA

YUNUS PUSTU* - YUSUF TURAN GÜNAYDIN**

Özet

Millet-i sadıka olarak nitelendirilen Ermeniler, uzun yıllar boyunca Osmanlı Devleti hâkimiyet sahasında huzur içerisinde hayatlarını devam ettirmişlerdir. 19. yüzyılın sonlarından itibaren ise başta Rusya ve İngiltere’nin teşviki ve girişimleri ile “vilâyât-ı sitte” olarak bilinen Erzurum, Van, Elazığ, Diyarbakır, Sivas ve Bitlis vilayetlerinde bir Ermeni devletinin teşkili için çeşitli faaliyetlerin olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda Ermeniler, pek çok alanda propaganda faaliyetlerine girişmişlerdir. 1908 senesinde gerçekleştirilen genel seçimlerde İstanbul mebusu olarak Meclis-i Mebûsâna giren Avukat Kirkor (Krikor) Zohrap da propaganda faaliyetlerinde bulunanlar arasındadır. Doğu vilayetlerinde Ermeni vatandaşlara çeşitli baskı ve zulümler yapıldığına dair iddialar onun girişimleri ile Meclis-i Mebûsâna taşınmıştır. Söz konusu şikâyetler üzerine Devlet, bölgeye müfettişler göndererek malumat alma yoluna gitmiştir. Bunun yanında bölgenin ileri gelenlerinin de bu asılsız Ermeni iddialarına karşı layihalar kaleme aldığı görülmektedir. Mülkiye Kaymakamlığından emekli olan Cizrelizâde Raif Efendi de bunlardan biridir. Bu çalışmada Cizrelizâde Raif Efendi’nin Ermeni iddialarına karşı Sadâret makamına ilettiği lâyiha ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kirkor Zöhrab, Cizrelizâde, lâyihalar, Türk-Ermeni ilişkileri (19. yüzyıl sonları), Osmanlı Devleti, Vilâyât-ı Sitte.

THE REPORT WHICH WAS SENT TO THE SADARET BY CİZRELİZADE RÂİF EFENDİ REGARDING KURDISH-ARMENIAN INCIDENTS

Abstract

The Armenians, called as *millet-i sadıka* (the loyal nation), lived long years in peace under the Ottoman autonomy. However, after the last decades of the 19th century, certain attempts to found an Armenian state in *vilayat-ı sitte* (Erzurum, Van, Elazığ, Diyarbakır, Sivas and Bitlis) with Russian and British incentive took place. Accordingly, the Armenians started propaganda activities. Lawyer Kirkor (Krikor) Zohrap, member of the *Meclis-i Mebusan* (parliament) from Istanbul in 1908 elections, was one of the propagators. The claims that various oppressive and cruel actions were applied to the Armenians in Eastern provinces were carried to the parliament by him. Regar-

* Uzman, Türk Tarih Kurumu, Bilimsel Çalışmalar Müdürlüğü; Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara/TÜRKİYE, yunuspustu@gmail.com

** Türk Tarih Kurumu, Arşiv Birimi memuru, Ankara Üniversitesi SBE. İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Doktora öğrencisi.

ding these claims, the state decided to send inspectors to the region to get information. In addition to that, some notables of the region also composed reports against the Armenian claims. Cizrelizade Raif Efendi, retired from governorship (Mülkiye Kaymakamlığı), was among those. This study deals with the report of Cizrelizade Raif Efendi sent to the Sadaret against the Armenian claims.

Key Words: Kirkor Zohrab, Cizrelizade, reports, Turkish-Armenian relations (end of the 19th century), Vilayat-ı Sitte.

Giriş

“Şark Meselesi” olarak adlandırılan ve Doğu Anadolu’da bağımsız bir Ermenistan kurulmasını ön gören proje Anadolu’da yaşayan Ermeni halkından neşet etmemiştir. Başlangıçta İngiltere ve Rusya’nın teşvikleriyle yürütülen¹ bu proje, o zamana kadar asayiş içinde yaşayan ve yüzyıllardır yapageldikleri işleriyle meşgul olan Ermeniler ve tâbi oldukları Osmanlı Devleti açısından bir dönüm noktası olmuştur.

Buna rağmen 1877-1878 Osmanlı-Rus harbine kadar Devlet ciddi bir Ermeni sıkıntısı ile karşılaşmamıştı. Bu savaştan sonra yapılan Ayastefanos ve Berlin antlaşmaları Ermeni meselesinin ortaya çıkması açısından kritik tarihtir. Bu durum Rusya’nın da bastırmasıyla uluslararası bir boyut kazanmıştır. Ermeni kilisesi de Ermeni milliyetçiliğinin oluşturulmasında birinci derecede rol oynamıştır. Artık bu süreçten sonra Batılı devletlerin Osmanlı ülkesinin iç işlerine karışmasında en önemli bahane Ermeni meselesidir. Bu doğrultuda doğu vilayetlerinde Ermenilerle ilgili reformlar ön gören Berlin Antlaşmasınının 61. maddesi bir türlü uygulama alanına konulmamıştır. Bunun nedeni Sultan II. Abdülhamid’in bu reformların uygulanması hâlinde Doğuda bağımsız bir Ermenistan kurulacağı endişesidir. Bundan dolayı Sultan II. Abdülhamid 33 yıllık iktidarında bu reformları uygulamak yerine kendi projelerini hayata geçirmiştir.²

1891 yılında kurulan Hamidiye Alayları bu projeler kapsamında yer alır. Alaylar, doğu vilayetlerinde, batılı devletlerin uygulamakta ısrar ettikleri Ermenilerle ilgili reformları uygulamamak ve en azından geciktirmek ve Ermenilerin çıkaracağı her türlü olaylara zamanında müdahale etmek amaçlarıyla tesis edilmiştir.³ Kürtlerden oluşan ve devlet desteğini de arkasına alan bu alaylar ilk başlarda yararlılıklar göstermişlerdir. Fakat kendilerine sağlanan

¹ Bayram Kodaman, “II. Abdülhamit ve Kürtler - Ermeniler”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2010, S. 21, s. 131-132.

² Haluk Selvi-Bülent Cırık, “1913 Islahatı Öncesi Osmanlı Doğu Vilayetlerinde Olaylar, İddialar, Cevaplar”, *OTAM*, 36/Güz 2014, s. 157.

³ Bayram Kodaman, *Sultan Abdülhamit’in Doğu Politikası*, Orkun Yayınları, İstanbul 1983, s. 10.

avantajları sonuna kadar kullanmaları ve bölgede sert bir otoriteye dönüşmeleri, ülke içinde sorunların çıkmaya başlamasına sebebiyet vermiştir.⁴

Bu durum Ermenilerin Sultan II. Abdülhamid’e cephe almasına ve Sultan aleyhtarları ile yakınlaşarak onlarla birlikte işbirliği yapmalarına neden olmuştur. Bu anlamda Ermenilerin iş birliği yaptığı gruplardan birisi de İttihat ve Terakki Cemiyetidir.⁵

II. Meşrutiyetle birlikte artık ihtilalci Ermeni Hınçak ve Taşnak Cemiyetleri de ihtilalci faaliyetlerinden vazgeçtiklerini belirtiyorlardı.⁶ Fakat bu sadece görünüştedir. Çünkü Ermeniler Meşrutiyeti bağımsız Ermenistan’a ulaşmak için bir atlama taşı olarak görüyorlardı.⁷

Ermeniler ilk başlarda böyle bir ortamdan istifade ederek emelleri doğrultusunda, bölgedeki nüfuzlu Kürtler aleyhine iftira ve karalama kampanyalarına başlamışlardı.⁸ Bu doğrultuda Kürt aşiretleri tarafından baskıya uğradıklarını, kendilerine karşı gasp ve cinayetlerin gerçekleştiğini, kız kaçırma, tecavüz ve “ihtida” denen ve aslında yüzyıllar boyu gönüllü din değiştirme anlamına gelen, o dönemde zorla din değiştirmeyi ifade eden kavramla anlatılan sorunları gündeme taşımışlardır.⁹ Doğu vilayetleri ile ilgili bu şikâyetler Patrikhane ve Rusya sefiri tarafından Osmanlı Hükümeti’ne iletilmiştir. Bu şikâyetlerden en önemlisi Ermeni mebusları tarafından hazırlanarak hükümete sunulan 9 Aralık 1911 tarihli muhtıradır. Söz konusu şikâyetlere karşı devlet bölgeye müfettişler göndererek malumat alma yoluna gitmiştir. Bunun yanında bölge halkından olan eşraf da merkeze lâyihalar ileterek durum hakkında bilgilendirmelerde bulunmuştur. Bu lâyihalardan bir tanesi de Diyarbakır ahalisinden ve Mülkiye Kaymakamlığımdan emekli olan Cizrelizâde Raif Efendi’nin lâyihasıdır. Türk Tarih Kurumu Kütüphanesinde bulunan şapıgraf usulüyle basılmış ve okunaklı bir rik’ayla yazılmış bu lâyiha 9 Kânûnisânî 1327 tarihini taşımaktadır.¹⁰

⁴ Melek Sarı Güven, *Kürt Ermeni İlişkileri (1828-1908)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2012, s. 145.

⁵ *Talat Paşa’nın Anıları*, Yay. haz. Mehmet Kasım, Say Yayınları, İstanbul 1986, s. 59.

⁶ *Ermeni Komitelerinin Âmâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi: İlân-ı Meşrutîyyet ten Evvel ve Sonra*, Matbaa-i Âmi-re, İstanbul 1332 [1914], s. 35.

⁷ Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, İstanbul 1992, s. 143-146’dan aktaran Melek Sarı Güven, *a.g.t.*, s. 148.

⁸ Fatih Ünal, “II. Meşrutiyet’in Doğu Anadolu’daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri”, *Ermeni Araştırmaları*, Kış 2005 - İlkbahar 2006, C. 5-6, s. 92.

⁹ Ünal, *a.g.m.*, s. 95 (*BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası* (BEO), 314602. Dahiliye Nezareti’nden Sadarete Gönderilen 10 Temmuz 1923 Tarihli Tahrirat).

¹⁰ 22 Ocak 1912 (Tarih çevirmede Türk Tarih Kurumu web sitesindeki Tarih Çevirme Kılavuzu esas alınmıştır.)

Cizrelizâde Râif Efendi'nin Sadârete Sunduğu Lâyiha

Lâyihanın yazılış amacı İstanbul mebusu Kirkor Zöhrab Efendi'nin¹¹ Doğu vilayetlerinde yaşayan Ermenilerin mal ve can ile namuslarının emniyette olmadığına dair kaleme alınıp Meclis-i Hass-ı Vükelâda ele alınmak üzere sadaret makamına ilettiği maruzattır. Kirkor Zöhrab Efendi sadarete sunduğu lâyihasında sözde birtakım şahitler ve sözlü delillerle bölgedeki Ermeni nüfusun namusuna saldırıların olduğu, zorla ihtidaların gerçekleştirildiği, Ermenilerin mal ve arazilerinin gasp edilmekte olduğu, büyük cinayetlerin vuku bulduğu bilgileri yer almaktadır. Bunun yanında kilise ve manastırlar ile Ermenilere ait mektep ve diğer müesseselere bağlı vakıf gelirlerine kanun tanımaz saldırılar olduğu ifade edilmektedir.

Râif Efendinin bu lâyihaya cevap vermesinin en önemli sebeplerinden biri lâyihada suçlamalara konu olan vilayetlerin mebuslarının duruma sessiz kalmasıdır. Râif Efendi her ne kadar "tensik" esnasında emekli edilse de hükümet iradesi ile kırk sene memleketin her kısmında ve özellikle de Diyarbakır, Mamûretü'l-Aziz ve Bitlis vilayetlerinde birçok vakitler bulunmuş olmakla mevcut durumun ruhunu kavramış olduğundan bu maruzaya karşı kendinde bir cevap yazma yetkinliği görmüştür.

Râif Efendi, Kirkor Efendi tarafından verilen maruza tarafsız bir kaynaktan gelmediği için onun bir şikâyetname tarzında ele alınmasının hukukî açıdan mümkün olamayacağını belirtmektedir. Bu sebeple meselenin taraflarının bütünüyle dinlenilmesi ve buna göre hareket edilmesi gerektiğini dile getirmektedir.¹²

Belgede Cizrelizâde, Ermeni iddialarını yalanlamakta ve bölgenin Müslüman ahalisine yöneltilen suçlamalara cevap vermektedir. Yine de örgütlü olmayan, eskiden beri iki halk arasında süregelen birtakım kavgaların ve bunun sonucunda bazı öldürme olaylarının vuku bulunduğunu da kaydetmektedir. Fakat onu bu lâyihayı yazmaya asıl itibariyle yönelten sebep, bu kavgalarda Kürt ve Müslim ahalinin bizzat Osmanlı mahkemelerince şiddetle cezalandırılmalarına karşın Ermenilerin bunu görmezden gelmeleridir. Dolayısıyla bu belge Doğu bölgeleriyle ilgili Ermeni iddialarının bizzat yörenin bir mensubu tarafından sivil bir girişimle reddiyesi olarak görülebilir. Cizrelizâde yörede memuriyet yaparak emekli olduğu için olaylara hâkim görünmektedir. Ayrıca kullandığı fikhî-hukukî terimlere bakılırsa iyi bir tahsil gördüğü de anlaşılmaktadır. TTK Kütüphanesine bağışlanmış Osman Ferid Sağlam koleksiyonunda bulunan

¹¹ Zöhrab Efendi 1861 tarihinde İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Mühendis mektebini bitiren Zöhrab Efendi dava vekilliği yapmıştır. 1908 seçimlerine katılmış ve 11 Aralık 1911'de 392 oy ile İstanbul Mebusu olarak seçilmiştir. Ardından bu vazifesine ikinci ve üçüncü devrelerde de devam etmiştir. Meclis-i Mebusan'da Kavanin-i Maliye Encümeni Reislîği yapmıştır. Kirkor Efendi Doğu olaylarında (1916) yılında öldürülmüştür. Bk. İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi: Meşrutiyete Geçiş Süreci I. ve II Meşrutiyet*, Ankara 1998, C. 2, s. 58,410; Kirkor Zöhrab Efendi'nin dava vekili olduğu *Türk Parlamento Tarihi* isimli eserde geçmektedir. İhsan Güneş, *a.g.e.*, C. 1, s. 386;

¹² TTK Kütüphanesi: B/3971, Cizrelizâde Raif, *Sadaret Makamına Lâyiha*, (3 Saferü'l-hayr1330/9 Kânûnisânî 1327), s. 1.

bu belge bütünüyle ve tıpkıbasımıyla bugüne kadar hiç yayınlanmamıştır. Yalnız belgeden yararlanıldığını da belirtmeliyiz.¹³ Bu güne kadar tam metin olarak neşredilmemesi sebebiyle belgenin bütünüün çeviriyazı metnini ve tıpkıbasımını vermek, konuyla ilgili araştırmalara ışık tutması açısından faydalı olacaktır.

Çeviriyazı işleminde Türk Tarih Kurumu web sitesinde yayınlanan “Çeviriyazı Kuralları” yönergesine uyulmuştur. Metinde geçen ve genel sözlüklerde geçmeyen bazı kelimeler ve özel isimler de dipnotlarda açıklanmıştır. Dipnotlarda işaret edilen ansiklopedi maddelerine bibliyografyada yer verilmemiştir.

Belgenin Çeviriyazısı

[1]

Bih

Huzûr-ı Sâmi-i Sadâret-penâhîye¹⁴

Ma’rûz-ı çâker-kemîneleridir.

Şarkî Anadolu vilâyâtı ıslâhâtına dâ’ir İstanbul meb’ûsu Kırkor Zöhrab Efendi imzâ-sıyla kaleme alınıp Meclis-i Hâss-ı Vükelâda tezekkür olunmak üzere huzûr-i sâmi-i Sadâret-penâhîlerine takdîm kılındığı haber alınan lâyihanın nüshâ-ı matbû’a-i müvezzî’asından Diyârbekr’e vürûd eden nüshası nazar-ı hayretle mütâla’a-güzâr-ı kemterânem oldu.

Lâyiha-i mezbûrenin mukaddimâtında vilâyât-i mezkûrede sâkin Ermenilerin gûyâ emniyet-i mâl ü cân ve nâmûs gibi hukûk-i esâsileri muhâfaza edilmemekte olduğuna dâir ‘Osmânî bir meb’ûs sıfatıyla bir da’vâ vekîli lisânıyla bast u temhîd edilen ve kısmen hükûmet-i mahalliyye ve merkeziyyeye menût, müşâr olan ahvâl-i garâ’ib-iştîmâl-i iştikâiyeyi vâki’ gibi bir tarzda tasvîre ve yalnız ta’bîrât-ı lafziyye i’tibârıyla birtakım şevâhid ve delâ’il-i kavliyye der-meyânıyla efkâr-ı hükûmeti iknâ’ ve tedvîre çalışılan katl-i ‘âmlar, nâmûsa ta’arruzlar, cebren ihtidâlar, emvâl ve ‘arâziye müte’alîk gasblar misillü cinâyât-ı ‘azîme ile kilise ve manâstırlara ve mekâtib ve müessesât-ı mezhebiyyeye merbût ‘akârâta Evkâf Nezâretince müdâhale”ye ‘â’id kânûn-şikenâne mu’âmelelerden bahsile Bâb-ı ‘Âli ve Şûrâ-yı Devlet ‘aleyhinde ‘itâb-engîz ve tehdîd-âmîz bir sûrette beyân ve iddi’âdan sonra o dertlere çâre-sâz-ı merhem-i iltiyâm olmak üzere bu noktadan sâha-i ıslâhâta şitâb ile vâkıfâne bir zemînde mevzû’-i bahs edilen mütâla’ât-ı ıslâhiyye şâyân-ı te’emmül ve muhtâc-ı redd ü tenkîd görüldüğü hâlde lâyiha-i mezkûreye karşı vilâyât-ı mezbûre meb’ûslarımızın müdâfa’a-nâmelerine tesâdüf

¹³ Bk. Erdoğan Keleş, “Kırkor Zohrap Efendi ile Cizrelizâde Mehmed Raif Efendi’nin Ermeni Meselesi’ne Dair Yaklaşımları”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler: Merkez ve Taşrada Ermeniler, Nüfus ve Göç*, C. VII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 2014, s. 75-98.

¹⁴ TTK Kütüphanesi, No. B/3971 (şapıgraf baskı).

olunamaması Meclis-i Meb'ûsânın birtakım ihtirâmât-ı nefsâniyyeye mağlûben efkâr-ı selîme-i milliyeyi parçalayan ve bilâhare Meclisin feshini istilzâm ettiren fırkaların mücâdelât ve münâkaşât-ı şahsiyyeleri hengâmında böyle hâlet-i rûhiyye-i milliyeye ve mülkiyyeyi sarsacak mesâ'il hakkında meb'ûslarımızın isti'âb-ı fikr edebilmek zamân ve imkânı müsâ'id olamadığından neş'et ettiğine kâni' olmaktadır.

Anın içindir ki 'âcizleri her ne kadar esnâ-yı tensîkte üç yüz elli lira râddesinde tazmînât-ı nakdiyye almakla hizmet-i hükûmetten çekilmiş ve memleketçe de kesîrû'l-'alâka zevâtın bulunmamış isem de lâkin hamiyet-i dîniyye ve vataniyyece en büyük bir 'alâka sâhibi olduğuma ve ma'a-hâzâ şu'abât-ı idâre-i hükûmetin kırk sene müddet her kısmında ve 'ale'l-husûs Diyârbekr ve Ma'mûretü'l-'Azîz ve Bitlîs vilâyetlerinde birçok vakitler bulunmakla da ahvâl-i rûhiyye-i memlekete yakından vukûf hâsıl etmiş bulunduğuma mebnî lâyiha-i mezbûrede nihâde-i mevki'-i bess ü şekvâ olan cihetleri ve devletimizin siyâset-i dâhiliyye ve hâriciyyesiyle kâbil-i te'lîf ve tevfik olamayan fıkraları tahlîlen vârid-i hâtır-ı 'âcizânem olan ba'zı mütâlâ'ât ve beyânât-ı muhikkanın Zât-ı sâmi-i Sadâret-penâhîlerine karşı 'umûm 'Osmânîlilerin beslemekte oldukları ta'zîmât-ı itîmâd-âyât-ı hissiyât-kârâneye mağrûren nazar-gâh-ı hakâyık-ı iktinâh-ı vekâlet-penâhîlerine 'arzını bir vecîbe-i vicdâniyye addeylerim.

Mâ'lûm-ı sâmi-i fahîmâneleridir ki lâyiha-i mezbûre bî- taraf bir fikir ve menba'dan sudûr etmediği cihetle hukûkiyyûn nazarında bunun bir şikâyet-nâme tarzında telakkîsi kavâ'id-i umûmiyye icâbından olmasına ve şu hâlde müdde'â-'aleyh veyâ müştekâ-'anh olan diğer tarafın da müdâfa'ât-ı makûle ve makbûlesi dinleşilmedikçe bu bâbda verilecek hükm ve karârda hakikat-i hâli tecellî ettirecek isâbet-i ictihâdiyye tasavvuru mümkün olamayacağına göre meb'ûs-ı mûmâ-ileyhin vilâyet-ı mezkûrede mukîm Ermenilerden taraf-ı şikâyet ve iddî'â ettiği şeyler bir taleb-i hakk olmak i'tibâriyle nasıl ki şâyân-ı istimâ' ise ona karşı vâki' olan müdâfa'ât-ı muhikka-i cevâbiyyenin de kâbil-i kabûl ve istimâ' olması tabî'î ve zarûrîdir.

[2] Lâyiha-i mezbûrede Ermeniler hakkında vukû'u ta'dâd edilen ve velvele-endâz-ı şikâyet derecesinde gösterilen mezâlimin hiçbirisi ne devr-i sâbıkda ve ne de i'lân-ı Meşrûtiyetten sonra bu havâlîde ya'nî gerek Diyârbekr ve gerekse Ma'mûretü'l-'Azîz ve Bitlîs ve Van ve Erzurum vilâyetlerinde kat'iiyen görülüp işitilmemiştir. İdâre-i meşrûta icâbınca ahâlî-i İslâmiyye ile Ermeni ve 'anâsır-ı sâ'ire-i muhtelif meyânında hiss-i imtizâc ve meveddet-i vataniyye mevcûd ve âsâyiş-i mahalliyye de sâbık nisbetle ber-kemâl olup herkes kâr u kesbiyle iştigâl ve yek-dîğerin hukûkuna tecâvüz ve ta'arruzdan ictinâb etmekte ve sükûn-perver bir hâlde yaşamakta ve hattâ me'mûriyyet-i mülkiyye ve 'adliyye ve 'askeriyyede vazîfe-i me'mûrelerini anların bir gûne sızıltısına meydân kalmamak üzere dâ'imâ 'anâsır-ı muhtelifeye müsâ'id ve meyyâl bir sûrette îfâ eylemekte ve 'anâsır-ı İslâmiyyeye mensûb ahâlîde 'anâsır-ı muhtelifeden mürekkeb olan vatandaşlarını hükûmete ve gidenlere ısındırmak fikr-i selîmiyle me'mûrîn-i hükûmetin bu bâbdaki programına vüs'at-i mizâc göstermekte oldukları

muhakkak ve şu vaz'iyet-i hâzırının mâhiyeti de birtakım delâ'il-i âtiyye ve vesâ'ik-i târihiyye ile musaddaktır. Fakat şurası da te'emmül buyurulsun ki Ermenilerden vatan ve milleti sevmeyen ba'zı kimseler öteden beri 'anâsır-ı muhtelif beyne tefrika düşürmek için bu vilâyetleri geşt ü güzâr ile tesâdüf ettikleri cerâ'im-i 'âdiyye-i şahsiyyeyi yaygara ile ehemmiyetlendirmek ve efkâr-ı milliyeye sû-i sirâyet ve tefhümle habbeyi kubbe yapmak ve husûsiyyeti dâi'mâ umûmiyyet şeklinde göstermek ve onu bir vesîle-i şikâyet 'addetmek gibi bir fikir ve i'tiyâd beslemekte ve yalan yanlış birtakım vukû'âtı patrik-hânelere kadar aks ettirmekte oldukları da gayr-i münker ahvâlden ve meb'ûs-ı mûmâ-ileyhin ahz ü telakkî edip sihhate kâni' ve lâyahasına derc etmeye kâ'il olduğu şikâyat ve ma'lûmât-ı gayr-i sahiha da hep o gibi menâbi'de tereşşuh ettiğini te'mîn ve isbât edecek midir?

Gerçi devr-i sâbıkta Diyârbekr vilâyetince Siverek sancağının Millî ve Karakeçi Deyr-i Zôr sancağının Şemr ve Gazer¹⁵ ve Mardin sancağının Cizre ve Nusaybin ve Midyât kazâlarında Mîrân ve Tayy ve Hevirki ve Dekşuri 'aşîretlerinin ara ara eksik olmayan vukû'âtı 'aşâ'ir-i Ekrâd ve kabâ'il-i 'Urbân'ın yek-dîgeri meyânlarında mütehaddis olup bunda Ermenileri veya 'anâsır-ı muhtelifeyi mutazarrır edecek hiçbir hâl ve hareket-i gayr-i cârî ve Ma'mûretü'l-'Azîz vilâyetince de menâat-i mevki'yyeleri îcâbı Dersim 'aşâ'ir-i vahşiyyesinin ba'zı sarkıntılıkları da vilâyet-i mezkûrenin Çarsacak ve Çemişgezek ve Erzurum vilâyetinin Kiğı kazâlarına sârî ve Bitlîs vilâyetinde Mutkî ve Malazgird kazâlarıyla Si'ird sancağının Eruh ve Garzan kazâları 'aşâ'ir-i Ekrâdının vahşet ve tecâvüzâtı da yek-dîgere münhasır ve târî olup yalnız Muş sancağının Talurî nâhiye sınır civârını ve ekseriyâ Talurî'de tahaşşüd eden birtakım Ermeni eşkıyasının öteye beriye tecâvüzâtı ba'zı cerâ'im-i şahsiyyenin vukû'a gelmesine sebebiyyet vermekte idüğü gibi Van ve Erzurum cihetlerindeki 'aşâ'ir-i muhtelifenin cerâ'im-i şahsiyyeleri de beyne'l-'aşâ'ir yek-dîgere şâmil bir sûrette 'umûmiyyet tarzından 'ârî idiye de vaktâ ki Meşrûtiyyet-i idâre i'lân edildi; Diyârbekr'ce Millî 'aşîreti rü'esâsı devletçe kuvve-i askeriye ile tenkîl ve rü'esâdan bir kısmı derdest ü tevkîf ve hafif süvârî alaylarına mensûb olan ümerâ ve zâbitândan bir kısmının rütbeleri bile ref' edilmek sûretiyle 'inde'l-muhâkeme tecziye edildiği gibi Mîrân 'aşîreti re'îsi ile sâ'ir rü'esâ-yı 'aşâ'ir merkez-i vilâyete celb ve tevkîf ve ahâlî-i İslâmiyyeden zuhûr eden da'vâcılar ile Diyârbekr cinâyet mahkemesinde bi'l-muhâkeme muhtelif cezâlarla mahkûm edilmiş ve Midyât ve Nusaybin kazâlarıncâ da cerâ'im-i 'âdiyye-i şahsiyye sûretiyle yine 'anâsır-ı Müslimeye mensûb 'aşâ'ir beyninde ikâ' edilen cürmlerden dolayı 'aşâ'ir-i rü'esâ ve ağvâtın ekserîsi muhâkemeten dûçâr-ı mücâzât olmuşlardır. 'Anâsır-ı Gayr-i Müslimeye bir gûne dahl ü ta'alluku olmayan şu de'âvî-i cezâ'iyede bile tertîb-i hükm ü cezâ husûsunda me'mûriyyet-i mülkiyye ve 'adliyye ve 'askeriyye taraflarından bir gûne eser-i müsâmaha gösterilmediği ve şu kadar ki Dersim 'aşâ'iri rü'esâ-yı Ekrâdından olup Ma'mûretü'l-'Azîz vilâyetince kuvve-i askeriyye ile derdest ü tevkif edilen kırk-elli kadar eşîrânın her ne kadar Sadr-ı sâbık Hakkı Paşa Hazretlerinin Dâhiliye Nezâreti

esnâsında ve Meşrûtiyyetin bidâyet-i i'lânı sıralarında işe ve mu'âmelât-ı sâbıkaya vukûfsuzluktan nâşi tahliye-i sebillerine emir verilmiş ise de ahîren sevk edilen ve mûmâ-ileyh Zöhrab Efendi'nin mezkûr lâyihasında ciddiyete kâ'il olmamakla muvâza'a tarzında gösterilen seviyât-ı askeriyeye ile birtakım cerâ'im-i şahsiyye maznûnu olan rü'esâ-yı Ekrâd ikinci defa derdest olunmuşlardır ki [3] bunların müdde'î-i şahsiyyeleri tarafından değil hükûmet-i 'adliyyece haklarında icrâ kılınan ta'kîbât-ı ciddiyeye-i kânûniyyede nakl-i da'vâ sûretiyle Diyârbekr cinâyet mahkemesinde istihsâl-i netâyic eyleyerek eşhâs-ı merkûmenin mahkûmiyetleri cihe-tine gidilmiş idüğü her üç mâhda bir def'a Nezâret-i Adliyyeye gönderilmekte bulunan vukû'ât cedvelleri mündericâtı, mahkeme-i temyîzin sicillâtı ile sâbittir. Bitlîs vilâyetinde ise bidâyet-i Meşrûtiyyette Ma'mûretü'l-'Azîzli Süleymân Fâ'ik Efendi'nin Si'ird mutasarrıflığı ve müte'â-kıben Bitlîs vâlî vekâleti zamânlarında o havâlî 'aşâ'ir-i Ekrâd rü'esâsı kâmilen hükûmete celb ve lisân-ı münâsible idâre-i Meşrûtanın muhassenât ve îcâbât-ı ittihâdiyye ve i'tilâfiyye-sini onlara telkîn ile devr-i sâbıktaki cerâ'im-i şahsiyyeye âid hukûk-ı 'umûmiyye da'vâlarının mu'âfiyet-i kânûniyyeye uğradığından bahsile hukûk-ı şahsiyye cihetinin de umûr-ı 'aşâ'ire tevfikân fasl u hall edilmiş ve Diyârbekr ve Ma'mûretü'l-'Azîz ve Bitlîs vilâyetlerince 'anâ-sır-ı muhtelifeden mürekkeb olan ahâlî suver-i ma'rûza ile ve Erzurum, Van vilâyetlerinin ekseriyetle Hamîdiyye Hafif Süvârî Alaylarını terkîb eden akvâm ve 'aşâ'iri de teşkilât-ı as-keriyeye tâbî' tutulmak ve cerâ'im-i şahsiyye da'vâlarında mehâkim-i 'âidesince ta'kîbât-ı kânûniyyeye rabt edilmekle ni'met-i Meşrûtiyyetten müstefid edilmişlerdir. Bugünkü günde vilâyât-i mezbûre habs-hânelerinde mahkûm ve mevkûf bulunan eşhâsın kuyûd-ı resmîyye ve istatistiklere müstenid olan mikdâr-ı 'umûmîsi tedkîk buyurulursa yüz neferde ancak on kişi Gayr-i Müslim ashâb-ı cerâ'imden ve kûsûr doksan kişi de ahâlî-i Müslimeden ve bunların da'vacıları da yine 'anâsır-ı Müslimeden olduğu resmen tezâhür ve tahakkuk eder ki lâyiha-i mezbûrede İslâm mütegalibesini himâyeten cezâsız bırakmak ve Ermenileri en şedîd cezâlarla mahkûm etmekle ezmek ve vilâyât-ı mezkûreyi Ermenilerden tahliye eylemek fikriyle Bâb-ı 'Âli'ce ve taşra me'mûrîn-i mülkiyye ve 'askeriyeye ve 'adliyyesince ta'kîb edilmekte idüğü, gösterilen düstûr-ı hareket cümlelerini redd ü cerh eder ve Ermeniler hakkında vukû'-ı şikâ-yet ve ta'dâd olunan tecâvüz ve mezâlimin de bî-asl u esâs olduğunu hadd-i yakîne îsâl eyler berâhin-i kaviyyedir.

Ermeniler yedinden gasb-ı 'arâzî mes'elesine â'id şikâyete gelince; 'Arâzî Kânûn-nâmesinin¹⁶ neşrinden evvel Asya-yı 'Osmânî'nin müntehâ-yı hudûdunu ihtivâ eden ve Kürdîstân eyâlâtını teşkil eyleyen bu vilâyetlerde 'umûm kurâ ve mezârî' 'arâzîleri mine'l-kadîm ümerâ ve ağavâtın âbâ' ü ecdâdından vakfiyyet veya mülkiyetle mevrûs ve müntakil çiftlik ve mâlikâ-neden ve yurtluk ve ocaklık nâmlarıyla tımar ve ze'âmetden mübeddel olarak 'anâsır-ı Müs-lime taraflarından tasarruf edilegelmekte ve 'anâsır-ı sâ'ire-i Müslime ve Gayr-i Müslimeden

¹⁶ Geniş bilgi için bk. M. Akif Aydın, "Arazi Kanunnâmesi", *DİA*, C. III, s. 347.

bulunan ahâlî de usûl-i müzâra‘aya ve kısmen de mu‘addel li’l-istiğlâl¹⁷ bulunmak mülâbese-siyle icâre¹⁸-i misliyye ve müsemmâ ile te‘âmül-i beldeye tevfikân bu ‘arâzîleri zirâ‘at etmekte olduklarını irâ‘e eden tuğrâ-i garrâ-i Pâdişâhî ile müveşşah kuyûd-ı kadîme-i resmiyye mevcûd ve mazbûttur. İşte şu ‘arâzîlerin ‘umûmen hukûk-ı tasarrufiyyesi öteden beri ümerâ ve ağavât uhdelerinde ve yalnız zirâ‘at ve filâhatı ahâlî-i Müslime ve Gayr-i Müslime yedlerinde iken tapu ve ‘arâzî nizâm-nâmelerinin mevkî‘-i tatbîke vaz‘ı târîhlerinden sonra yakın zamânlarda ‘anâsır-ı muhtelif yedlerine geçen ‘arâzîlerin bir kısmı mahlûlünden bedel-i misliyle satılan ve bir kısmı da tahsîsât ve irsâdât¹⁹ nev‘inden olup vakfiyyeti yalnız ‘öşrüne şâmil tutulmakla ahîren a‘şârî bedele rabt olunan kurâ-yı mevkûfe ‘arâzîsinin de ‘arâzî-i mîriyye misillü tapuya rabtı mu‘âmesinin usûl-i ittihâz kılındığı esnâda yere ve ‘arâzîye ihtiyâcı olan mezâri‘lerine bedel-i misliyle kâ‘ide-i müsâvâta tevfikân tağrîz ve ihâle kılınan takımdan olup yoksa ne Ermenilerin ve ne de ‘anâsır-ı sâ‘ire-i muhtelifenin kadîmen bir gûne ‘arâzîye mâlik ve mutasarıf olmadıkları vesâ‘ik-i mu‘tebere-i kânûniyye ve hücec-i hattiyeden ma‘dûd olan kuyûd-ı Hâkânî ile de isbât olunabilir. Hattâ devr-i sâbıkta Palu ve Eğil ümerâsının bu sûretlerle ‘uhde-i tasarruflarında bulunan kurâ ‘arâzîsinde müddet-i medîde mezâri‘ sûretiyle icrâ-yı filâhat eden ahâlî-i Müslime ve Gayr-i Müslime hem-dest-i vifâk olarak hakk-ı karâr iddi‘âsıyla taht-ı zirâ‘atlerinde bulunan ‘arâzîye bir kısmının nâmlarına tapu senedi i‘tâsını teşkilât-ı ‘adliyyeden mukaddem bin iki yüz doksan târîhlerinde livâ ve vilâyete ve makâmât-ı ‘Âliyyeye istid‘â eylemeleri üzerine Bâb-ı ‘Âlî ile o zamân birçok muhâbere sebk ettikten sonra vilâyet dîvân-ı temyîzinden a‘zâ ve me‘mûr i‘zâmıyla icrâ ettirilen tedkîkât ve tahkîkât netîcesinde ümerâ-yı mûmâ-ileyhimin vakfiyyetle tasarruf eyledikleri ‘arâzîden mâ‘adâ köyler ‘arâzîsi için tasarruflarını nâtik olan evrâkın pek de ihticâca sâlih görülememesiyle mücerred icrâ-yı müsâvât ve tevzî‘-i [4] ‘adâlet maksadıyla beylerin yedlerindeki kurâ ‘arâzîsinin bir sülüsü kendilerine ve sülüsânî da tefrîkan ‘anâsır-ı muhtelifeden bulunan mezâri‘lerine tefvîz edilmesine karâr verilerek irâde-i seniyyesi istihsâl kılındıktan sonra işbu tefrîk-ı ‘arâzî me‘mûriyyetiyle Erganî sancağına Defter-i Hâkânî²⁰ Nezâretinden i‘zâm kılınan Bekir Efendi bilâhare Defter-i Hâkânî me‘mûriyyeti sıfatıyla mezkûr ‘arâzîlere mezâri‘leri nâmına müceddeden tapu senedi vermiştir ki bu mu‘âmelede ‘anâsır-ı Gayr-i Müslimenin yakın zamânlarda ‘arâzî tasarrufuna nâ‘il olduklarına şevâhid-i celîle-i târihiyye hükmündedir. Ma‘a-hâzâ ‘arâzî-i mevkûfe-i sahîha ile

¹⁷ İktisadî bir fıkıh terimi olan “bey’ bi’l-istiğlâl”: Hanefî fikhında kullanılan bir ıstılahtır. Bununla, müşteri-nin aldığı eşyayı tekrar satıcıya kiralaması şartı bulunan *bey’u’l-vefâ* kastedilir. Geniş bilgi için bk. Nezih Hammad, İktisadî Fıkıh Terimleri, çev. Recep Ulusoy, İz Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 178.

¹⁸ “İslâm borçlar hukukunda menfaatin ücret karşılığında temlik edilmesini konu alan, günümüzde kira, iş ve kısmen de istisnâ akdine tekabül eden akid” anlamındaki icâre terimi ve çeşitleri için Bk. Ali Bardakoğlu, “İcâre”, *DİA*, C. XXI, s. 380.

¹⁹ Yine iktisadî bir fıkıh terimi olan bu terimin tekili olan “irsâd” devlet başkanına masraflarını karşılamak için bazı hazine arazi gelirlerinin tahsis edilmesi anlamındadır. Bk. Hammad, *a.g.e.*, s. 172.

²⁰ Defter-i Hâkânî hakkında geniş bilgi için bk. Erhan Afyoncu, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Defterhâne-i Âmire (XVI.-XVIII. Yüzyıllar)*, Türk tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

‘arâzî vakfiyesi tahsîsât kabîlinden bulunmağla ‘arâzî-i emîriyye mu‘âmelesine tâbi‘ olan hem-hudûd ba‘zı köyler ‘arâzîsinin hukûk-ı tasarrufiyyesinden mütehaddis münâza‘âtın bir kısmı mehâkim-i şer‘iyyede ve bir kısmı da mehâkim-i nizâmiyyede şuhûd-ı şahsiyye ile değil mazmûniyle ‘ameli câ‘iz olabilen vesâ‘ik-i mu‘tebereye istinâden fasl u hall edilmekte ve yalnız tevcih-i husûmet için ‘akâr da‘vâlarının mebâdîsinde Mecelle-i celîle ahkâmınca zi‘l-yed beyyinesi istimâ‘ olunmaktadır. Çünkü temlîk-i sultânî ile rakabe ve ‘arâzîsi evkâf-ı sahîhadan bulunan ve bey‘ ü şîrâsı câ‘iz olamayan ‘arâzî-i vakfiyye da‘vâlarının merci‘-i rü‘yeti mehâkim-i şer‘iyye olduğu gibi tahsîs-i sahîh nev‘inden olup da hukûk-ı tasarrufiyyesi ve yâhûd yalnız mahlûlîni vakfa â‘id olan ve her zâtın da ahkâm ve mu‘âmelât-ı kânûnî‘ye cârî olamayan ‘arâzî-i mevkûfe-i gayr-i sahîha da‘vâlarının da hall ü hasmi şer‘iyye mahkemelerine ve diğer ‘arâzî-i emîriyenin hakk-ı tasarruf da‘vâları da mehâkim-i nizâmiyyeye ‘â‘id olduğuna ve teb‘a-i ‘Osmâniyyeden olup da memâlik-i ecnebiyyeye hicretle tâbi‘iyyet-i ecnebiyyeyi kabûl eden ‘anâsır-ı muhtelifenin hakk-ı tapu ve intikâle müstahak olamayacağı da ahkâm-ı kânûniyyeden bulunduğuna göre mehâkim-i şer‘iyyeyi mârû‘z-zikr ‘arâzî-i mevkûfe da‘vâlarını rü‘yetten men edecek bir kuvve-i teşri‘iyye tasavvur olunamayacağı ve tâbi‘iyyet-i ecnebiyyeyi kabûl edenlere de ‘arâzî tasarrufu gibi eser-i sehâmet gösterilemeyeceği bedîhîdir. Binâen-‘aleyh bu kabîl ‘arâzî-i vakfiyye ve emîriyyeye tecâvüzleri hükmen ve yâhûd 27 Ağustos, sene 325 târihinde ya irâde-i seniyye tebliğ ve ittihâz kılınan mukarrerât-ı âliye mücebince mecâlis-i idâre karârıyla idâreten men‘ edilen ‘anâsır-ı muhtelifi hakkındaki mu‘âmele-i mütesâviye-i ‘umûmiyyeye karşı Ermenilerden yalan şâhidi ikâmesiyle ‘arâzî gasbı ma‘nâsı hiçbir sûretle vârid olamaz.

Kilise ve manâstırlara ve çorba-hâneler misillü mü‘essesât-ı hayriyye ve mezhebiyyeye merbût ‘akârât bahsine nakl-i kelâm olununca vilâyât-ı mezbûrede bulunan manâstırlar merbûtâtına evvel ve âhir ne Evkâf Nezâretinden ve ne de taraf-ı âhirden hiç bir gûne müdâhale ve ta‘arruz vâki‘ ve câ‘iz olamaz. Çünkü Evkâf Nezâretinin vakfiyyeti şer‘an mücâz olan ‘akârât-ı mevkûfeye hakk-ı müdâhalesi olabileceğine ve vakfiyyeti sahîh olamayan Gayr-i Müslim evkâfı ise nazar-ı kânûn ve hükûmette mülkiyet sûretiyle meşrûnun-lehine merbût tanınmakta ve hattâ müdâhale değil belki kilise ve manâstırlara merbûtâtı muhafaza olmaktan mâ-‘adâ Mardin’de Deyrû‘z-Za‘ferân ve Midyât’ta Deyrû‘l-‘Ömer²¹ ve Ergani’de Meryem Ana Kiliseleri ile be-nâm olan manâstırların merbûtâtından bulunan ‘arâzînin ‘öşrü ve vergisi ve ağnâmın resmi²² gibi tekâlîf-i emîriyyeden bile müstesnâ bir imtiyazı hâ‘iz bulunmakta olmasına göre Nezâret-i Evkâfın lâyiha-i mezbûrede der-meyân edilen müdâhalesi fıkrası gayr-i vârid ve şu kadar ki zemîn-i icâreteyn veyâ mukâta‘a ile bir vakfa merbût olup da ebniye ve eşcârı ve kürûmu mülk-i ‘akârâta vaktiyle tevsî‘-i intikâl harcı verilmeyen eşhâs ‘uhdesinde bulunan kısmının mahlûliyyeti hâlinde hazîne-i evkâfın hakk-ı müdâhalesi şer‘e ve kânûna

²¹ Bir Süryani kilisesi olan Mor Gabriel (Deyrû‘l-Umur) ve fotoğrafları için bk. <http://www.morgabriel.org>

²² Bu terim için bk. Feridun Emecen, “Ağnâm resmi”, *DİA*, C. I, s. 479.

müstenid ve şu hâlde “Bu ‘âsîlerden dolayı Ermeni manâstır ve mü’essesât-ı mezhebiyyesinin sedd edilmek derecesine geldiği” cümlesindeki i’tirâz da zâ’iddir. Bu nevi ‘şikâyeti telmîh ve şikâyat-ı sâ’ireyi tevlid eden sebep olsa olsa şu mes’eleden kinâye olmak gerektir ki Palu’da Habâb karyesinde vaktiyle evkâf-ı sahîha ‘arâzîsi üzerinde karye râhibinin ikâmetine mahsûs binâ edilen ve cânib-i vakfa kadîmden beri icâre-i zemîn²³ vermekte iken bilâhare manâstıra tahvîl olunan mevki’de mukîm Ermeni murahhasası devr-i Meşrûtiyyetten sonra zemîn icâr-ı senevîsini vermediğinden başka ‘arâzî-i vakfiyyeden de bir kısmının hiçbir senede müstenid olmayarak berâhine karşı manâstıra merbûtiyeti iddi‘âsıyla mütevellî ‘aleyhine bir da‘vâ açar ve livâ ve vilâyeti ve ihtimâl ki patrik-hâneyi bile şikâyetle işgâl eder; şer‘i ve nizâmî dâ’iresinde cereyân eden muhâkeme-i mahalliyyeyi murahhas efendi Bâb-ı Fetvâ ile Diyâr-bekr istînâf mahkemesine kadar sevk eder. Netîce-i [5] tedkîkât ve muhâkemede zuhûr eden ma‘mûlün-bih ve müseccel vakfiye ile temlik-nâme-i hümayûn mücebince karyenin ‘umûm ‘arâzî ve rakabesi manâstırın zemîni dahi dâhil olduğu hâlde ve vakfın mâlî idüğü sâbit olur ve murahhas efendinin da‘vâsının reddine karâr verilir ki musîb ve şer‘-i kânûna muvâfık olan şu hükümler hakka râzî olmayan murahhas efendiyi bi’t-tabî‘ müte’essir edeceği gibi hâricde bulunan mezheb işlerine de hilâf-ı hakîkat olan şikâyatını sıhhat nazarıyla telakkî ettirebileceği tabî‘îdir. İşte rü’esâ-yı rûhâniyyeden bulunan şu zâtın böyle haksız bir da‘vâyı ta‘kîbdeki maksadı mu‘âmele-i hükûmet ve mehâkim ‘aleyhinde bir zemîn-i şikâyet teşkil ettirmekten başka bir ma‘nâ ile tefsîr edilemez. Lâyiha-i mezbûrede de vâkı‘ın hilâfına der-meyân edilen şikâyetlerin hep bu gibi menba‘lardan sudûr ettiğine şübhe edilmesin. Mütâla‘ât-ı ıslâhiyyeye ‘â’id fıkralara gelince Ermenilere ta‘arruz i’tiyâdında şımarıklığı son dereceye vardığı gösterilen Kürd eşirrâsına bu memleketlerde tesâdüf edilemez. Cerâ‘im-i ‘âdiyye-i şahsiyye erbâbî[nın] ise ber-vech-i mâ‘rûz i‘lân-ı Meşrûtiyyetten sonra haklarında mehâkimce tertîb-i mücâzatta kusûr ve tesâmüh edilmemiş ve sâhib-i nüfûz denilen yerlilerin kısım-ı küllîsi iki sene akdem esnâ-yı tensîkte zâten kadro hâricine çıkarılmış olduğu gibi Hamîdiyye Hafîf Suvârî Alayları da geçen seneden beri teşkilât-ı askeriyeye idhâl ve jandarma efrâdı da Müslim ve Gayr-i Müslimden mürekkebe olarak iki buçuk sene evvel bi’t-teşkil zâbitân kadrosu da nizâmîye zâbitânından ikmâl kılınmış ve zâten ‘arâzî münâza‘atında tarafeyn yedinde sened-i hâkânî mevcûd olmadığı hâlde mahall-i menâzi‘un-fihin vergisini te’diye etmekte bulunan tarafın idâre-i zi’l-yed adıyla diğer tarafın mahkemeye mürâca‘atında muhtâr bırakılması usûlü Meclis-i Hâss-ı Vükelâ karârıyla sâlifü’l-‘arz fi 27 Ağustos 325 târihli teblîgât-ı seniyye-i ‘umûmiyye ile iki buçuk seneden beri te’essüs etmiş ve şu hâlde şikâyat ve mütâla‘ât-ı ıslâhiyyeye ‘â’id cihetlerce muhtâc-ı ıslâh hîçbir iş kalmamış olduğundan ancak asl sath-ı enzâr-ı ıslâh ve terakkî olan cihetler şimendüfer hattı küşâdı ve iplik ve sâir fabrikalar teşkîli ve maârifin tevsi‘i ve ta‘mîmi ve numûne-i ittihâd olmak üzere her vilâyetin ‘anâsır-ı muhtelifle ile muhtelit birer mekâtib-i ibtidâiyye te’sîsi ve gümüş ve bakır ve kömür ve gaz ma‘denleri gibi defâ’in-

²³ “İcâre” ve çeşitleri için Bk. Ali Bardakoğlu, “İcâre”, *DİA*, C. XXI, s. 380.

servetimizin istikşâfı ve tahrîr-i ‘arâzînin usûl-i cedîdeye tevffikan icrâsı ve vergilerin bir nisbet-i âdilede tarh ve tevzî’i ve ‘umrân-ı memleketi ve tevsi’-i zirâ‘atı müstelzim olan iskân-i ‘aşâ’ir hakkındaki mukarrerât ve tebligât-ı âliyenin sür‘at-ı serî‘a ile tatbîki ve çöl cihetlerinde hayme-nişîn ‘aşâ’ir için müceddeden yapılacak köylerin de Bağdâd hatt-ı kebîri güzer-gâhının iki taraflı mevâki‘ini teşkil edebilmesine i‘tinâ edilmesi ve memleketin coğrafi-i tabî‘îsi ve medenîsi dâ’iresinde esbâb-ı refâh ve terakkîsinin istihzârı misillü şeylerden ibâret olmak lâzım gelir. Yoksa yüzde yirmi râddesinde ancak nüfûs-ı Gayr-i Müslimesi bulunan Kürdîstân vilâyetlerinde Ermenistan teşkilâtını andıracak sûrette Ermeniden valiler göndermekle ıslâhât yapılamaz. Maksad devr-i Meşrûtiyetten beri hâl-i sükûn-fersâda cereyân etmekte bulunan mu‘âmelât ve efkâr-ı umûmiyyeyi heyecâna getirmek ise bu sûret kat‘iyyen mümkün ve câ‘iz olamaz. Binaenaleyh ahvâl-i mevki‘iyyeye vâkıf ve mücerreb vülât-ı ‘izâmıdan ıslâhâtca daha ziyâde istifâde mümkün olacağından mûmâ-ileyh Zöhrab Efendinin mütâla‘ât-ı ıslâhiyyesinde mevzû‘-i bahs olan cihetlerin kısm-ı küllîsi zaten iki üç seneden beri mevki‘-i tatbîke konulmuş olduğuna ma‘lûmâtı olamamış ve şer‘ ve kânûna taban tabana zıdd u muhâlif olan diğer cihetlerinde kat‘iyyen kâbil-i tatbîk olamayacağı gibi devletimizin siyâset-i dâhiliyye ve hariçiyyesine de muvâfık düşmeyeceği umûr-ı bedîhiyyeden bulunmuş olmağla merdûd ve mec-rûh idüğünden şu nukât-ı mühimmenin Meclis-i Hâss-ı Vükelâca bi’l-müzâkere ma‘rûzât ve mütâla‘ât-ı kemterânem vechile kâbiliyet-i mevki‘iyye ve ahvâl-ı rûhiyye nokta-i nazarından sâha-i ıslâhâta hatve-endâz-ı hareket buyurulmasını selâmet ve sa‘âdet-i vataniyye nâmına istirhâm eylerim. Ol bâbda emr ü fermân hazret-i men lehü’l-emrindir.

Fî 3 Saferü’l-hayr, sene 1330 ve fî 9 Kânûnisânî, sene 1327

Diyârbekr ahâlisinden Cizreli-zâde Râ’if

KAYNAKLAR

- Cizrelizâde Raif Efendi'nin Sadaret Makamına İlettiği Lâyiha (İzahat)*, [Diyarbakir], 3 Safe-rü'l-hayr 1330/9 Kânûnisânî 1327, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, No. B/3971, 6 s. (şapigraf baskı).
- Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller*, (1981), haz. İsmet Parmak-sızoğlu, Ankara.
- Güneş, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi: Meşrutiyete Geçiş Süreci I. ve II Meşrutiyet*, C. 1 – 2, TBMM Yayını, Ankara 1998.
- Güven, Melek Sarı, *Kürt Ermeni İlişkileri (1828-1908)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2012.
- Hammad, Nezhik, *İktisadî Fıkıh Terimleri*, çev. Recep Ulusoy, İz Yayıncılık, İstanbul 1996.
- Keleş, Erdoğan, “Kirkor Zohrap Efendi ile Cizrelizâde Mehmed Raif Efendi'nin Ermeni Me-selesi'ne Dair Yaklaşımları”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler: Merkez ve Taşrada Ermeniler; Nüfus ve Göç*, C. VII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 2014, s. 75-98.
- Kodaman, Bayram, “II. Abdülhamit ve Kürtler - Ermeniler”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2010, S. 21, s. 131-138.
- Kodaman, Bayram, *Sultan Abdülhamit'in Doğu Politikası*, Orkun Yayınları, İstanbul 1983.
- Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi (1877-1914)*, yay. haz. Uğurhan Demirbaş vd., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Baş-kanlığı Yayını, Ankara 2001.
- Sasuni, Garo, *Kürt Ulusal Hareketleri 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, İstan-bul 1992.
- Selvi, Haluk - Bülent Cırık, “1913 İslahatı Öncesi Osmanlı Doğu Vilayetlerinde Olaylar, İddialar, Cevaplar”, *OTAM*, 36/Güz 2014, s. 157-200.
- Talat Paşa'nın Anıları*, (1986), baskıya haz. Mehmet Kasım, Say Yayınları, İstanbul.
- Tarih Çevirme Kılavuzu*, Türk Tarih Kurumu internet sitesi: www.ttk.gov.tr
- Ünal, Fatih, “II. Meşrutiyet'in Doğu Anadolu'daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri”, *Ermeni Araştırmaları*, Kış 2005- İlkbahar 2006, C. 5-6, s. 92.

OSMAN FERIT SAĞLAMIN
TÜRK TARIH KURUMU'NA
ARMAĞANDIR

Ray

*Sadaret
Zanjika*

1327

Müchim

5892
B.3971
05.

مردوم جاکر کینه نگیرد

مردوم جاکر کینه نگیرد

شرق تا طول درین احوال و از استخوان صوفی گرفتار از هراب افخا افسوسه فخر آتوب محبتش و کلامه تذکر اولمه اوزره هفتده سالی هلاکیت
تقدیم فریض خیرانه بودند نوح مطبوعه موز و سنده دبار بکره در و دایره شخصی نظر هیرتد مطالعکنار کتازیم اولری .

بوی مزوره نیک مقلاتنه و دلات مذکوره ده مکنه اسیران کویا امنیت حال و نه و ناموس کی معقوله ساسه سیریه می حفظ ایلمکنه اولرینه
دراغنائی بر سموت صفتیه بر دعوی کچی سیرک بطه و قریب بول و شما حکومت مجید و مرکز به به عنده استا اولاده مول غایب استمال اشکال بی
دایره کی بوزره و مقبره و بالکتر نصیبات لفظیه اعتباریه بر طایم سواهد و دلائل قولیه در میانید افکار حکومتی اقناع و زودره جالیستد و مقولدر
ناوسر نرسدر ، حیوا اهلدار ، اموال دارائی پیغمبر غصب سلاسل جنایات عظیمه اید کبیا و ناسر لره و کتاب و مؤسسات مذله به بر موطوف عفراتنه
اوقاف نظارتیه ساهله به عاقله قانونه شکانه معاملدر و ده مجله با بیانی و شورای دولت علیه نه عتاب انگیز و نرسد آسیر بر مورت آید و دایره
مکره دور در لره سازه مرهم انبام اولمه اوزره بونقطه ده ساهرا اصلونه شایا به و افغانه بر زمینده موضوع حجت ایبره مطالعات اهمیت
شایانیه و محتاج رود و تنقیح کور و لیکنی حاله لایحه مذکوره به فارسی و ایالات مزبوره به سوزن سوزن ساهله نادره به ساهله مطالعات
بجس میسوزانده بر طایم اعتراضات نفاذیه بملغوا افکار سیمو مدله به بار جولانه و بالاخر محکمه شخصی استقام آید به فرقه لره و دایره
و مناقشات شخصی لری گفتگانه بوبله حاله ، روحیه مدله و ملکد بی سارمه و جهتن هفتده میسوزن سوزن انعامی نگراره و بیلمک زمانه مکانه
ساعدا اولره بینه نشن آید بکنه فایح اولمده بم .

آنگاه میسوزن که عاجز لری لری قدر آنگاه نشینده او میسوزن الی لری اراه سنده نصیبات تقدیه اقله خدمت حکومت و طبیعیه و ملکد که کثیره العیالده
زوانده بولم ساهله ده نکه حجت دینیه و وطنیه جران بول بر عاقله صهی اولرینفر و مع لکنه استنبات اراه حکومتیه فرود سمدت لری سنده
و علی الخصوص دبار بکر و صحوره العزیزین و لایندره بزجوجه و قدر بولمده ده احوال روحیه محکمه بقینه و خوف حاصل آینه بولم بفرسین
بوی مزبوره ده زاده موقعیت و شکوی اولاده جریندی و دولتمزد سیاست دافیه و خارجیه سید قابل تالیف و توضیح اولر سانه فقره لری
تعیین و در خاطر عاجزانیم اولاده بینه مطالعات و بیانات محضرتک ذات ساهی عربتیه لهدیه فارسی علوم عثمانی لیدرک بد مکنه اولر لری
نظمیات اعتماد آیات هیاتکارانه به حضور نظر کاه عقابیه آنگاه و کالینیا لهدیه عرضی بر وجهیه و جهانیه عبادیم .

مردوم ساهی غیما لری بکر که لایحه مزبوره بطرف بر فکر و سنده حصد و تجدید کی جریند معروضه نظرند بولن بر شکایتنا طرزنده شخصی
فوق عویب ایجابنده اولر و ستر حاله مدعا علیه دیاستکا عده اولره دیگر طرفه ده مدافعات معقوله و مقولوسی دیکر شایه بکر بوباره و بر بولدن
حکم و نرسده ده حقیقت حاصل حقیمی آید به جنگ اصابت اجتنابیه به ضروری محتمله اولر به جفته کوره سموت سومی الیه لک دایلات مذکوره ده تقدیم آید
طرف شکایت دادعا ایتمی سید بر طلب حصد اولره اعتباریه فصلکه شایانه استماع ایسه اما فارسی دایره اولاده مدافعات محضه جویا بکرده قابل قبول
استماع اولر طبیعیه و ضروریه .

توضیحات و محاکمه در ظهور ایرانه معلوم به و کجی و فقه اید تحقیقات و کجی بود و همچنین در به نیک عموم ایمنی در نفسی مناسبتی زمین دخی و حق علمه و تفکک
 مایه ای در کت نابت اولور در مرفه اینه نیک دوله است که درین فرار و بر لیکه موجب و سریع فائزه موافقه اولاد شه حکم هر حق اولیاد و مصلحت اینه
 باطلی منازعه جنگی کجی خارجه بود که منزه کعبه است درین ده خلاف حقیقت اولاد شکایاتی محنت نظر به نظر اینه بره بدیجه طبیعی . اینست رؤای
 روحانی و در بوند سوزانک بر علیه حضرت بر دولتی تعقیب ده که مقصدی معادله حکومت و محاکم علیه بنده بر زینه شایسته تشکیل اینه بر مکتوبه
 بر منافع اید تعقیب ایریزون لایحه مزبور ده و انتقد خفا در سیه ایری بوند شکایتی کعب بود که مستعد ده صدور اینه بکن شهره ایستاده
 مطالعات اصلاویه عامه فخره له کجی ایریزون قدره اعتیاد نه شش قلمی صولت درجه به وارده کجی کجی بوند کرد استراسته بومکتوبه
 نهادن ایریزون جانی عامه استخفیه ایری بوند بر وجه معدومه اعماله شد و طینه در صکره هفتاده ها کجی ترتیب مجازانه در قصور و مزاح
 ایریزون و صاحب نفوذ دین بوند بر لیکه ششم کلمسی ایکی سه اقدم انانی تنبیه ذاننا خارجه و خارجه جیفار طره اولیاد کجی صمد به خفیف
 سوزی ایریزون کجی سه دینی تشکیلت عسکریه ادخال و ذاننا ایریزون سیم و غیره سکره اولور ده ایکی ججه سه اول بال تشکیل
 ضابطه خارجه سیه نظر به ضابطه نه امکان قلمسه و ذاننا ایریزون منانه عاقله در طینه به نه سه خارجه موجود اولیاد طینه حاکمه و کجی
 مزاح فیه نیک در کوسه نایره انگره بوند در طرفک اداره ذی الیه عیدیه دیگر طرفک حکم به مراحمته کجی بر انسانی اصولی صمد خاص
 و کجی فرار بر سلف العصره ۱۷۱۱ اعتماده تاریخچه تبدیلات سیه عواید اید ایکی ججه سه دینی نامسی اینه و شوه حله نظایات مطالعات
 اصلاویه عامه بر بند بر مصلحت اصلاح هیچ براسه قاطعه اولیاد نه آنچه اصل طریح نظر اصلاح و ترقی اولاد بر بند شسته در کجی کجی
 و ایلیک و سایر خارجه بر تشکیل و معارفک نویسی و تفسیر و عقیده اتحاد اولور اندر هر ولایه عاقله تشکیل اید تشکیل بر مکتوبه اینه ایلی
 نامسی و کوسه و بلاش و کجی خارجه معنای کجی ذاننا نه و تحت استکشافی و تحریر اید اید اصول جدید به توفیق اجرامی و دیگر کولت و
 بر نسبت معادله در طریح و توفیق و عارفه معلوم و نویسی نه عین مستقیم اولاد اسکانه کجی عاقله در مقدرات و تبدیلات حاله نیک و
 سرحد سیه اید تطبیق و جدول بر بند نه فیه شیه عاقله ایچورده مجید و ایلی ججه کویرک و در معادله خط کجی کنه کاکلک ایچورده
 مواضع تشکیل اید بهمانه اعتنا ایلی و مکتوبه حفر اقی طبیعی و تفسیر و ترقی سیه اسباب رفاه و ترقی سیه استخفا در مصلحت سیه
 عبارت اولور لازم کجی بر توشه بوزده بر کجی راده سه آنچه نفوس غیر مسلمی بوند کرد سانه ولایت نه ایریزون تشکیل اید اگر برجه
 صوبه ایریزون و اید کجی در مکه اصلاوات با بید من مقصد دورتره و طینه نبی بر حال سکون در سانه جریانه ایچکه بوند معادله
 و نظایه عواید و کجی کجی اید بوحدت قطعاً ممکنه و جائز اولور من با و عید احوال موقعیه به واقف و مجرب ولاد عاقله اصلاویه
 و هزاره استخاره ممکنه اولور جفته موسی اید نظایات اینه نیک مطالعات اصلاویه سیه موضوع بجهت اولاد جریانک قلمی ذاننا ایلی
 اولور سه دینی موقع تطبیق قلمسه اولیاد معاماتی اولور سیه و سریع و خفا طینه عاقله و مخالف اولاد دیگر بر بند که فطریاً
 قابل تطبیق اولور همین کجی در تحت سیاست و اخلاق خارجه سیه ده موافقه و تفسیر کجی اور بر بریه دلم بر تفسیر اولور مردود و مجرد
 اید و کجی شرفیاط مکتوبه کجی خاص و کجی بالذکره مصروفات و مطالعات کجی نام و ججه فایده موقعیه و احوال در مکتوبه
 نظر نه سانه اصلاوات خطوه اندر حرکت بر مکتوبه سعادت و طینه نام استقامت ایدرم اولور ایریزون و ترقی در اولور
 ۱۷۱۱ مصلحت ایریزون و ۱۷۱۱ مکتوبه نایله
 و با بید اعلیانه جزه فی خارجه
 رائف

